

УДК 372.82

Богдана Недавня

Представлення феномена релігії, діяльності Церков та релігійності в шкільній літературі в УРСР періоду перебудови

Визначено особливості відображення феномена релігії, релігійності й Церкви в шкільній літературі, яку вивчали учні різного віку в роки «перебудови» в УРСР. З'ясовано характер відповідних змін, що були внесені до рекомендованої для вивчення літератури українських, російських та зарубіжних авторів.

Ключові слова: шкільна література, релігія, релігійність, Церква, перебудова, УРСР, українська література, російська література, зарубіжна література

Bogdana Nedavnya

The representation of the religious phenomena, churches' activities and religiosity in school literature in the Ukrainian SSR during the «Perestroika» period

The features of representation of religious phenomena, religiosity and Church in school literature for students of different ages in the period of «Perestroika» in Ukrainian SSR are determined. The character of corresponding changes, that were made about the recommended literature of Ukrainian, Russian and foreign authors, is discovered.

Keywords: school literature, religion, religiosity, Churches, perestroika, Ukrainian SSR, Ukrainian literature, Russian literature, foreign literature

Серед сьогоднішніх громадян України середнього віку – багато колишніх школярів, чиї роки навчання припали на час перебудови – перший у їхньому житті період помітних, а почасти – й суттєвих змін у суспільному житті, які торкнулися всіх його сфер. Ці люди зараз є тими, хто своїми практично втілюваними світоглядними переконаннями своєю роботою, громадською діяльністю й вихованням вже власних дітей фактично спрямовують розвиток нашої держави. Роблять це вони з огляду на той фундамент знань та світоглядних настанов, котрий набутий під час навчання. Хоч перші уроки про життя й уроки життя всі проходять в родині, у школі дається як мінімум не менше знань, а також формуються переконання. Тому, щоб зрозуміти мотивацію та потенції діяльності теперішніх громадян України, важливо вивчити, зокрема, шкільну літературу, яку читали учні періоду перебудови. І, враховуючи суспільний контекст того часу, у якому сприймали діти всю інформацію,

виявити представлення в них тематики, котра є «матеріалом» для світоглядних роздумів, осмислення культурно-духовної спорідненості різних народів, свого власного життєвого шляху та духовного розвитку.

Таким матеріалом є передусім згадки про феномени віри, релігії, релігійності, про діяльність Церков, життя вірян різних конфесій тощо, а його не бракувало у шкільній літературі, оскільки вся література, принаймні до ХХ ст., писалася людьми та про людей переважно віруючих і навіть написана у ХХ ст. не могла бути абсолютно вихолощена від усіх відповідних згадок. Тож дослідити літературу, яку вивчали школярі часів перебудови, на предмет подачі там тематики, пов'язаної з релігією, Церквами та діяльністю віруючих, є дуже актуально.

Пристаючи до такого дослідження, можна зауважити, що хоч загальна кількість робіт, де вивчаються ті чи інші аспекти даної проблеми, величезна (це праці літературознавців та істориків, релігієзнавців і педагогів), однак до обраної нами дослідницької лакуни підходило небагато науковців. Це, зокрема, Н. Шліхта, яка акцентує увагу на різних аспектах освітніх реформ за часів перебудови [1, с. 1, 2], О. Саган, який дослідив характер змін у ставленні до релігії радянської влади у цей перебудови, що позначилися у тому числі й на сфері освіти та просвітництва [2, с. 548–552], О. Недавня, котра виявила, як згадки у художніх творах про різні Церкви та життя їхніх віруючих впливали на конфесійні й духовно-культурні орієнтації читачів, на маніпуляційні антиклерикальні та протизахідні «акценти» у перекладах радянських часів книжок зарубіжних авторів [3, с. 370–374]. Зазначимо, що в науковому обігу мало використовувались, окрім самої художньої літератури, що входила у шкільну програму, й підручників та навчальних програм, еґо-документи, які дають уявлення про «зворотній зв'язок» між книгами та учнями – їх читачами саме в період перебудови (спогади, щоденники). В даній нашій пошуковій розвідці ми пробуємо відповідно доповнювати коло джерел.

Мета дослідження: визначити особливості та спрямування згадок про феномен релігії, релігійність, діяльність Церков у шкільній літературі УРСР періоду перебудови.

Хронологічні рамки охоплюють 1985–1991 рр. Нижня межа зумовлена початком керівництва Горбачова, на ініціативу якого були здійснені реформи в політичному, економічному й культурному житті, а верхня – здобуттям незалежності України.

Завдання даної розвідки полягає в наступному:

по-перше, проаналізувати, в яких середовищах і контекстах українські школярі за часів перебудови мали можливість дізнатися про релігії й Церкви, про релігійні переконання і їх прояви та яке місце у такому найомстві школярів належало літературі;

по-друге, визначити, яким чином різні сфери життя, пов'язані з релігією (віра в Бога, церква, духівництво, релігійні погляди та практика), були представлені у творах, котрі вивчались в рамках предмета українська література;

по-третє, з'ясувати відповідне представлення у творах, які вивчались на уроках російської літератури; по-четверте, виявити, як ця проблема-тема описувалась у творах художньої літератури зарубіжних авторів.

Насамперед важливо наголосити, на який суспільний контекст накладалися всі тексти, котрі читали школярі періоду перебудови. Радянська влада, що намагалась якимось рятувати СРСР від колапсу, що наближався, шукала різні шляхи його «модернізації». Курс на соціалістичну державу «з людським обличчям» спонукав радянське керівництво лояльніше ставитися до різних проявів релігійності. О. Саган зауважує, що передвісником перелому у відносинах церкви і влади можна вважати зустріч патріарха Московського та постійних членів Синоду РПЦ із Генеральним секретарем КПРС М. Горбачовим у квітні 1988 р., незадовго до святкування 1000-річчя хрещення Русі [2, с. 548–552]. Горбачов виголосив промову, в якій наголосив, що не заперечує проти існування Церкви, а також висловив готовність юридично оформити рішення влади щодо Церкви. Як зазначає Є. Іванов, святкування Хрещення Русі 1988 р., події міжнародного значення та розголосу, сприяло суттєвій зміні ставлення радянської влади до Церкви [4, с. 10].

Тоді була вперше за все існування радянського Союзу видана (непідільно) Біблія [5], яка дуже швидко розійшлася серед населення. Було це в Києві, і її зацікавлено обговорювали [6] у сімейних та дружніх колах друзів, причому навіть ті люди, які ніколи до того не були практикуючими віруючими. Серед західних «голосів», які уважно слухала щільно велика кількість радянської «дисидентствующої» інтелігенції, шлими родинами, з наступними жвавими обговореннями «на кухні», було й Радіо Ватикану. Через кордон, з деяким послабленням «залізного занавісу», активніше привозили різну релігійну літературу, відповід-

но активізувалися й місцеві напівпідпільні протестантські громади. Відбувалися перші візити на територію СРСР (у т. ч. й УРСР) груп неопротестантських проповідників, чиї вуличні виступи могли чути всі бажаючі, а греко-католики почали виходити з «катакомб» та все сміливіше добиватися своєї легалізації. Всі ці нові явища, зокрема й через сімейне та дружнє середовище, не проходили повз увагу дітей, підлітків та молоді, й ті з них, хто ріс у вже нерелігійних родинах, особливо сприймали нестандартні для них нові «цікавинки», інформація про які «накладалася» на ті згадки про релігію та Церкви, які вони читали в художній літературі.

Такий новий контекст – розширення інформаційної присутності релігії й Церкви у житті радянських людей за часів перебудови (особливо відчутний в УРСР через святкування ювілею Хрещення Русі) – витворював нове «тло» знайомства школярів з художніми творами, де згадувалась релігійно-церковна тематика, а таких було чимало. Водночас, нова політика по відношенню до релігії й Церкви, як і загальні реформи, спрямовані на послаблення ідеологічного контролю, позначилися й на розвитку освіти. Ще у січні 1984 р. ЦК КПРС приймає відповідне розпорядження, а ВР СРСР 12 квітня 1984 р. – постанову «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і політехнічної школи». Горбачов кілька разів протягом цих років зазначав у своїх промовах про необхідність послаблення ідеологічної складової освіти. Зокрема, під час Жовтневої конференції голів суспільствознавчих факультетів вищих навчальних закладів у 1986 р. він наголосив на потребі розроблення нових шкільних програм і нових підручників. Хоча, як стверджує Н. Шліхта, ця декларація була не повною мірою втілена в життя [1, с. 2], однак можна простежити певні зміни. Реформи стосовно релігійного життя й освіти позначилися якщо не відразу на вмісті підручників, то на акцентації тих чи інших творів художньої літератури, котрі входили у шкільні програми (зокрема, деякі книги з підкресленим антиклерикальним спрямуванням, наприклад, «Гедзь» Е. Войнич, вже не розглядали на уроках [7]).

Враховуючи викладені вище міркування щодо нових умов, у яких росли учні часів перебудови, вважаємо правомірним припустити, що в цілому відомості зі шкільної літератури стосовно феномена релігії, релігійності і Церкви діти за часів перебудови «відчитували» вже не так, як в попередній період «застою», у зв'язку зі значним послабленням контр-

олю над духовно-культурним життям і «спадом» атеїстичної пропаганди. Можна також припустити, що, з одного боку, вчителі, від яких вже не вимагали підкреслювати антирелігійні акценти, могли при роз'ясненні художніх творів на уроках вже не педалювати антирелігійні мотиви. З іншого боку – чимало образів літературних героїв з «неправильною», західною конфесійною орієнтацією залишились (як позитивних, так і негативних), і ми маємо сумнів, що якесь помітне число вчителів хоч якось намагалися прокоментувати відповідні сюжетні колізії, виходячи з об'єктивних позицій.

Розглянемо ситуацію стосовно української літератури: за часів перебудови її основний «шкільний список» залишився таким або майже таким, як і в попередній період «застою». Абсолютна більшість згадок у ній про релігію й Церкву зводилися до кількох типових. Це, по-перше, «пасторальні» згадки про рядових віруючих українців (як от вірші Т. Шевченка) та ліричні (у т. ч. про «природну релігію» – Мавки у «Лісовій пісні» Л. Українки), по-друге, згадки про гноблення православних українців панами-поляками, католиками (наприклад, І. Ле «Богдан Хмельницький») та боротьба з ними українських повстанців (яскравий приклад – «Гайдамаки» Т. Шевченка), по-третє, сатиричні або гумористичні згадки (у байках, наприклад, Л. Глібова, в «Енеїді» І. Котляревського, у деяких оповіданнях І. Нечуя-Левицького). Згадувались і язичницькі вірування (з симпатією, наприклад, в «Захарі Беркуті» І. Франка).

Чи могли школярі без спрямувань вчителів оцінити деякі атеїстичні та антиклерикальні мотиви певних творів-роздумів Т. Шевченка та І. Франка, а тим паче – виділити в антиклерикальних – певні антиконфесійні (наприклад, у того ж Шевченка), і чи робили вчителі відповідні роз'яснення – і які – має бути предметом спеціального дослідження. Розуміло, атеїстичні мотиви траплялися в українській літературі радянського періоду, однак навряд чи можна виділити відповідні яскраві образи, котрі могли б вражати уяву школярів.

Наразі ж підкреслимо, що в різних творах української літератури було чимало прикладів згадок про релігійність героїв, порівняно більш доступних розумінню школярів своєю «домашністю», індивідуальним рівнем. Так Т. Шевченко у своїх п'єсах «Катерина», «Марія», «Наймичка» здебільше представляє молитви головних героїнь, їх каяття і різні прояви слабкості. У багатьох поемах та віршах (наприклад, «Мені тринадця-

тий минало») він не лише представляє віру в Бога героїв, а й емоційно говорить від свого імені з Богом. Леся Українка у своїх творах часто зі зворушенням представляла щирі молитви героїв (п'єса «Камінний господар», «Дон Жуан»). У п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка» герої молилися до Бога, благаючи про допомогу, і автор це представляє також пафосно і зі зворушенням, без насмішки і критики їхньої віри.

Цікаво й реалістично виписані норови, побут та погляди парафіяльного православного духовенства у І. Нечуя-Левицького. У його оповіданні «Старосвітські батюшки та матушки» наявні дуже різні, живі образи духовних осіб – парафіяльних священиків і протопопів, архієрея. Деякі з них представлені як працьовиті господарі (благочинний Харитін і його дружина Онися), що добре ладили з прихожанами, митрополит – як милосердний, що піклується про сиріт, а от архієрей – як жорстокий і жадібний, богуславський протопоп – добре освічений, що закінчив Київську духовну академію, але дуже лінивий у сільському господарстві, як і його дружина, любителька розваг і гулянок. Той же автор з веселим добрим гумором описує й життєві «дискусії» двох православних селянок «Баба Параска і баба Палажка».

І. Котляревський у своїй «Енеїді» представив богів античного язичницького пантеону як подібних до людей, зі своїми чеснотами й недоліками, і їх вчинки зображені в цілому гумористично, без засудження. Автор зробив їх близькими та зрозумілими навіть для дітей, надто українських, яскраво й дотепно виписав персонажів, які вірили в надприродні сили і зверталися до них про допомогу. Аналогічно й І. Франко симпатично для читачів представляє язичницьких героїв «Захара Беркута» і лінію напруги проводить не між різновірними персонажами, а відповідно до їхнього соціального статусу та патріотизму.

У цілому можна зауважити, що в українській шкільній літературі переважають радше позитивно забарвлені згадки про релігію й релігійність, а з негативних – це описи подій їхньої історії, негативних для українців через, насамперед, геополітичні та соціально-економічні причини. Перші можуть бути ближчі учням тому, що стосуються не історичних часів, а вічних проблем особистих, сімейних стосунків.

Список російської літератури, яка вивчалась у школах УРСР за часів перебудови, також був «успадкований» з попереднього періоду і у його творах можна виділити дещо інший «набір» згадок про релігію, Церкву

та релігійність. Крім наявних і в українській літературі згадок про прояви побожності героїв із певним пафосом і зворушенням (наприклад, в «Євгенію Онегіні» О. Пушкіна, «Війні й мирі» Л. Толстого), ліричних поетичних згадок, помітніші зображення побожності персонажів у сатиричному світлі, як невігластво чи неосвіченість. І позитивних, і негативних згадок про релігійність героїв та діяльність духовних осіб є чимало у творах А. Чехова, О. Купріна, М. Некрасова. Однак у дитячих казках російських, на відміну від українських, присутні й зневажливо-грубі приклади описів – чого лише варта «Казка про попа та його наймита Балду» О. Пушкіна. Є в російській літературі також приклади масштабних релігійно-моралізаторських роздумів (як от «Злочин і кара» Ф. Достоєвського), або фрагментарних – у поезіях О. Блока та С. Єсеніна, а також і у Л. Толстого («Війна і мир» та «Анна Кареніна»). Натомість для основної маси шкільної російської літератури є порівняно менш характерними, ніж для української, згадки про історичні приклади міжрелігійної та міжконфесійної боротьби.

Добрий, хоч і місцями також достойний жалю, світ героїв простої, щирої побожності у російській літературі представлений досить різноманітно: від бідного сироти «Ваньки» А. Чехова до поміщицьких дочок Наталі Ростової Л. Толстого і Тетяни з «Євгенія Онегіна». Звертається увага на те, що, крім згадок релігійності в негативному забарвленні – її номінальності, контрастності з практичною поведінкою тощо, трапляються також згадки героїв атеїстичних переконань в дореволюційній літературі (наприклад, Базаров з «Батьків та дітей» І. Тургенєва). Щодо атеїстичних мотивів в радянській російській літературі, можна, на нашу думку, сказати приблизно те саме, що й стосовно до української: відповідні згадки є радше маргінальними і невиразними, хоч співвідношення таких згадок та позитивних про релігійність та релігію в усій літературі радянського періоду, безперечно, заслуговує на окреме докладне дослідження. Наразі згадаємо, що в російській літературі цього періоду траплялись критичні згадки католицьких церковників (наприклад, в «Людині-амфібії» О. Беляєва).

В російській поетичній літературі зустрічаються як легкі принагідні ліричні згадки про релігійність, так і релігійно забарвлені роздуми. Останнє характерно, зокрема, для творів С. Єсеніна та О. Блока. Так, Єсенін написав «Шел Господь пытать людей в любви» та «О матер

Божья». В першому вірші поет представив Бога в образі старця, що вирішив на деякий час відвідати землю і дізнатися, наскільки люди милосердні. Господь побачив жебрака, якому ніхто не допомагав, і подав йому їжу. У цьому творі можна простежити моралізаторсько-соціальні мотиви, засновані на Божих Заповідях. Аналогічно і в другому Єсенін просить Божу Матір поблагословити його рідну країну, яку за допомогою метафор представляє як таку, що далека від Бога. В поемі Блока «12» ще виразніше сплітається релігійна та соціальна тематика: згаданий символ Ісуса Христа в контексті приходу до влади більшовиків 1917 р., які організували збройні протистояння і розваги без урахування будь-яких релігійних і моральних норм, «без хреста». У поемі можна «відчитати» приховане засудження більшовиків загалом, які зневажливо ставилися до будь-яких проявів віри в Бога.

Насичений моралізаторством «Злочин і кара» Ф. Достоєвського за-слуговує в контексті нашого дослідження особливого наголосу: мабуть, нема іншого твору у всій шкільній програмі, котрий є таким сумнівно доступним для розуміння та сприйняття більшості дітей шкільного віку (і в нас час також). Достоєвський детально представляє уявлення про Бога головного героя – Раскольнікова і героїні Соні. Роздуми про Бога обох героїв і їх молитви описані майже схвально, без насмішки чи засудження, однак, скажімо так, не надто захоплююче, принаймні, для юного читача. Не випадково саме цей твір був, напевно, першою «зіркою» саркастичних школярських анекдотів, які свідчили, зокрема, і про зворотній ефект російського релігійного філософствування, мало ефективного у віковому та й культурно-цивілізаційному контексті українських учнів періоду перебудови.

Зрозуміло, в рамках однієї статті нема можливості докладно описати всі особливості згадок в російській шкільній літературі про релігію, Церкву та релігійність. Однак у цілому можна констатувати, що, окрім творів, де відповідна тематика згадувалась побутово-індивідуально (в образах певних героїв), лірично чи хоча б у рамках вже відомих школярам історичних подій, в частині інших творів вона була неблизька своїми духовно-культурними контекстами. Оригінальним винятком можна назвати творчість М. Гоголя, у якого за російськими конструкціями розкривалася соковита українська природа – землі й душі, тож поруч з такими контраверсійними згадками про релігію й Церкву, як у його

«Тарасі Бульбі», рідним духом промовляли до українських дітлахів всі релігійні образи «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки».

У шкільній літературі періоду перебудови вивчалися як зарубіжні автори переважно європейські та американські (хоч попадали й окремі твори азійських). Попри всі старання радянської ідеологічної цензури підбирати для перекладів їхні твори, де релігія і особливо західно-християнські конфесії були представлені критично або сатирично (від Ж.-Б. Мольєра до Я. Гашека), все ж лєвова частка історичної романтики або кам'яних джунглів західного світу була насичена найрізноманітнішими згадками про релігії й Церкви, релігійність та вільнодумство й будила не лише уяву юних читачів, але й – їхні питання. Чому серед католицьких героїв В. Скотта, у тому числі й жорстоких та хитрих, головні – такі шляхетні та привабливі? Чому протестанти з католиками так жорстко чубились в О. Дюма, але життя їх було таке цікаве? Чому «підступний» кардинал Рішельє виявився некепським державником, а мушкетер-єзуїт Араміс – найуспішнішим діячем, що пережив усіх своїх побратимів?

Підбір творів зарубіжних авторів був не надто пропорційний для різного віку та у плані жанрів, періодів написання та країн походження авторів [8]. А втім, у ньому були присутні яскраві твори різного характеру: це і «Пригоди Тома Соєра» М. Твена з його соковитою історією відвідування недільної школи, і найкращі твори В. Шекспіра з його героями, які моляться, роздумують про сенс життя й віру в Бога, і роман Данієля Дефо «Робінзон Крузо», де головний герой вижив на самотньому острові не лише завдяки своїм вмінням, але й підтримуваний своєю вірою в Бога. Учні «спускалися» у різні кола пекла та в рай разом з Данте у його «Божественній комедії», слідували за трагічною долею «заблукалого» сина протестантських проповідників у «Американській трагедії» Т. Драйзера. Звісно, навіть тільки перерахувати всі твори зарубіжної шкільної літератури, де б вгадувались різні релігійно-церковні аспекти, наразі неможливо (як важко, мабуть, було б знайти зовсім вільний від цих виразних згадок її творів). Однак можемо констатувати, що такі згадки не обмежувались ані «побутовою» побожністю, в позитивному чи негативному сенсі, ані атеїстичними, антиклерикальними чи критичними в бік тієї чи іншої конфесії наголосами. Натомість навіть для юного читача не могло не

бути очевидним, що релігія у всьому своєму розмаїтті виявив була й залишається невід'ємною частиною життя народів зарубіжжя.

Таким чином, можна стверджувати, що шкільна література надавала учням широку палітру згадок про релігію, Церкви, релігійність героїв, які діти могли осмислювати, спираючись на інші набуті знання, як історичні, так і побутові, могли порівнювати як спільне, так і відмінне у релігійно зумовленій діяльності різних народів за різних часів, а разом з тим – і задумуватися над долею та організацією життя народів різних релігійно-церковних традицій. А в учнів УРСР періоду перебудови був особливо сприятливий для відповідної цікавості та роздумів розглянутий вище контекст. Наслідки увиразнились у спалаху інтересу до релігії, релігійної історії та у власному воцерковленні у багатьох з тих школярів, які входили в доросле життя вже в незалежній Україні, що засвідчується бурхливим відродженням в Україні Церков та поповнення їх молодими людьми.

1. Шліхта Н. В. «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності / Н. В. Шліхта // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2012. — Т. 130. — С. 37–42.
2. Саган О. Зміни державної політики щодо церкви в роки перебудови / О. Саган // Історія релігії в Україні : навч. посіб. / за ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. — К. : Т-во «Знання», 1999. — 735 с.
3. Недавня О. Християнські фактори в контексті культурного і громадянського вибору українців : монографія / О. Недавня. — К. : Український видавничий консорціум, 2011. — 600 с.
4. Іванов Є. Історія Батьківщини. Проблеми. Погляди. Люди / Є. Іванов ; за ред. проф. Є. П. Іванова. — Львів : ПГПИ, 2004. — 448 с.
5. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. — Б. м., б. р. — 1521 с.
6. Наша Біблія [Електронний ресурс] // Родові архіви / Ольга Недавня. — Режим доступу: <https://ridarx.wordpress.com/2017/01/30/bibliya-2>.
7. Від Гедзя відмахнулись [Електронний ресурс] // Наукові архіви / Ольга Недавня. — Режим доступу: <https://narxivn.wordpress.com/2017/01/11/pt-next-2>.
8. Шипко С. А. Спогад І. (Відвідина вчительки із зарубіжної літератури ліцею «Наукова зміна» (Київ) [Електронний ресурс] / С. А. Шипко. — Режим доступу: <https://wordpress.com/post/barvinka.wordpress.com>.